

Dannelse eller ferie?

Danske skolelæreres pædagogiske studie- og uddannelsesrejser 1919–1932

Af Christian Larsen

Med udgangspunkt i bevillingssager og indsendte rejserapporter analyserer forfatteren de pædagogiske studie- og uddannelsesrejser, som danske lærere og lærerinder foretog i 1920'erne. Rejserne havde karakter af dannelses- og uddannelsesrejser, idet lærere og lærerinder søgte inspiration og ny viden uden for landets grænser til deres virke i folkeskolen. Artiklen undersøger, hvem der af Undervisningsministeriet blev sendt af sted og hvortil, ligesom artiklen kaster lys over, om rejsestipendiaterne tog nye indtryk med hjem, eller de 'blot' var på almindelig kulturel rejse.

Indledning

Sigfred Degerbøl fik i 1925 et rejsestipendium fra Undervisningsministeriet, så han kunne tage til Tyskland for at studere nyere tyske skoletanker. Han var lærer ved Vanløse Skole i København, hvor reformer blev afprøvet. Han besøgte bl.a. Odenwaldskolen i Hessen, ledet af reformpædagogen Paul Geheeb,¹ hvor han så, at ”Principperne i de nye frie Skoletanker virkelig kan gennemføres, og at de gennemførte betyder et overordentlig stort pædagogisk Fremskridt.”² Samme år fik lærer Hans Jørgen Hansen fra landsbyskolen i Frederiksberg ved Sorø også stipendium. Han valgte Sverige, men da han rejste i sommerferien, betød det, at skolerne var lukkede. Han noterede dog alligevel i sin rejseberetning, at han havde haft stort udbytte af at se svenske skoler og udveksle tanker med svenske skolemænd.³

Sigfrid Degerbøl var i 1917-30 lærer ved Vanløse Skole i København. Han var meget optaget af de nye skoletanker og foretog studierejser til Tyskland i 1920'erne, ligesom han var en af hovedkræfterne bag Vanløse-forsøgene (Foto: Dansk Skole-Stat II, 1933, s. 412).

-
- 1 Om Geheeb og skolen se Náf 2006.
  - 2 RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetninger 1925-28, rapport af 3.9.1925 fra S. Degerbøl.
  - 3 RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetninger 1925-28, rapport af 19.1.1926 fra H.J. Hansen.

De to lærere var begge ansat i den offentlige skole, der bestod af Københavns skolevæsen, provinsbyernes købstadsordnede skolevæsen og landsbyskolerne.⁴ Formålet med undervisningen i den offentlige skole var stadig 1814-anordningernes ord om, at børn skulle dannes til ”gode og retskafne Mennesker, i Overensstemmelse med den evangelisk-christelige Lære, samt til at bibringe dem de Kundskaber og Færdigheder, der ere dem nødvendige for at blive nyttige Borgere i Staten.”⁵ Børnene skulle opdrages til at blive gode mennesker, og de skulle lære en række færdigheder. Den fremherskende undervisningsmetode var klasseundervisning. Der blev lagt vægt på disciplin, og legemlig afstraffelse var bredt accepteret som middel til at opretholde ro og orden i skolen.

Folkeskolens fortsatte udvikling og fremtid blev genstand for drøftelser i Den Store Skolekommission 1919-23. De politisk udpegede medlemmer delte sig i mindretal med forskellige visioner for den offentlige grundskole. Det var dog ikke alene fra politisk side, at der var ønske om reformer. Også forældrene og især lærerpersonalet ønskede reformer af skolens indhold og arbejdsformer.⁶ Mange af disse ønsker havde deres udspring i den pædagogiske nyorientering, der fandt sted i Danmark efter 1. verdenskrig, hvor alternative former for undervisning fik fornyet kraft under betegnelsen ”reformpædagogik”⁷ Disse former tog udgangspunkt i de grundtvig-koldske friskoler og i det nypædagogiske gennembrud i slutningen af 1800-tallet.⁸ Kernen i den pædagogisk-psykologiske nyorientering i 1920’erne var en tillid til, at barnet evnede at varetage sin egen udvikling. Derfor skulle skole og opdragelse anvende barnets iboende potentialer til at danne det til kommende samfundsborger og ikke lydige soldat. Denne nyorientering gav anledning til heftig debat i faglige og pædagogiske blade om bl.a. arbejds-skolen og den frie skole,⁹ ligesom der fandt skoleforsøg sted i de store byer. De mest kendte er Vanløseforsøgene 1924-28 med frie klasser i de første skoleår,¹⁰ skoleforsøgene på Frederiksberg fra 1924¹¹ og i Haderslev fra midten af 1920’erne.¹² Perioden var også kendetegnet af skolepsykologiens fremkomst i Danmark.¹³

---

4 Det følgende bygger på Nørgaard 1977: 21-27 og Gjerløff m.fl. 2014: 14-17, 52-55.

5 Larsen 1914: 420.

6 Nørgaard 1977: 27-30.

7 Om reformpædagogikken se Nørgaard 1977, Gjerløff m.fl. 2014: 113-27 (med fyldige litteraturhenvisninger s. 380-82) og Korsgaard, Kristensen & Siggaard Jensen 2017: 286-307.

8 Nørgaard 1977: 45-53.

9 Nørgaard 1977: 60-61. Gjerløff m.fl. 2014: 113.

10 Forsøgene er grundigt behandlet i Nørgaard 1977: 66-99. Se også Gjerløff m.fl. 2014: 118-22.

11 Nørgaard 1977: 116-33.

12 Nørgaard 1977: 133-43.

13 Om skolepsykologi og tests i mellemkrigstiden se Bendixen 2006: 46-71; Hamre 2012: 35-119; Ydesen 2011: 45-113; Ydesen 2012, Øland 2010. Jf. Nørgaard 1977: 153-73 og Gjerløff m.fl. 2014: 243-48.

Problemstilling og kildemateriale

Nyorienteringen påvirkede folkeskolens indhold, dagligdag og arbejdsformer. Spørgsmålet er, hvordan den nåede ud til de flere tusinder lærere og lærerinder, der udgjorde skolens hverdag. Modtagelsen af de nye skoletanker er svær at kortlægge, men kan belyses af, hvorvidt lærerne forsøgte at lære yderligere om nye, udenlandske skoler, og om de forsøgte at omsætte den pædagogiske inspiration i praktisk skolearbejde. Flere lærere og lærerinder tog på pædagogiske studie- og uddannelsesrejser i udlandet, rejser, som også kan opfattes som videreuddannelse, og mange var involveret i skoleforsøg. Selvom det kun var en meget lille del af det samlede antal lærere og lærerinder, der rejste ud, og endnu færre, der lavede skoleforsøg, fik dog de betydning for den offentlige debat og for deres nærmiljø.¹⁴

Med udgangspunkt i bevillingssager og indsendte rejserapporter er det artiklens formål at kortlægge og analysere de pædagogiske udlandsrejser, som danske lærere og lærerinder foretog i finansårene 1919/20 til 1931/32, dvs. fra 1. verdenskrigs afslutning og frem til 1931/32, hvor den statslige rejsebevilling ophørte. Første del af artiklen kortlægger, *hvem* der af ministeriet blev sendt på studie- og uddannelsesrejse og dermed fik mulighed for at videreudanne sig inden for deres gerning eller fagområde, *hvilke lande* der af ansøgere og ministerium blev opfattet som progressive eller interessante at besøge, og *hvilken ny viden* man ønskede at hjembringe, dvs. formålene med uddannelsesrejserne. Hovedvægten i artiklen ligger også i denne del, idet kildematerialet giver mulighed for at komme tæt på alle ansøgere og bevillinger. Den første hovedkilde hertil er den regnskabsbog, som blev anlagt i 1898, hvor bevillingen blev oprettet, og som blev ført frem til 1931/32. For hvert finansår er der opført navn, stilling, skole og beløb for alle de, der fik understøttelse.¹⁵ Den anden hovedkilde er bevillingssagerne i ministeriets arkiv.¹⁶ Hvert år blev hovedpunkterne i de indkomne rejseansøgninger indført i en skematisk oversigt med oplysninger om ansøger, rejsemål og -formål, anbefalinger og anmærkninger.

Artiklens anden del analyserer de indsendte, bevarede rejserapporter, som stipendiemodtagerne indsendte til ministeriet efter hjemkomsten.¹⁷ Her er formålet at belyse, hvilke indtryk som de udsendte lærere og lærerinder fandt vigtigt at for-

---

14 Nørgaard 1977: 53-58.

15 RA. Undervisningsministeriets Bogholderi og Kasse. Rejseunderstøttelse til lærere og lærerinder i folkeskolen 1898-1932. – Den årlige bevilling blev fordelt på forskellige grupper: Københavnske skoler 1898-1932, købstadskoler 1898-1932, landsbyskoler 1898-1932, seminarier og højskoler 1910-32, forskellige 1919-32, abnormskolen 1919-24, opdragelsesanstalter 1919-24 og husholdningsskoler 1920-31.

16 Ansøgningssagerne findes i RA. UVM 1. Dep. 1. Kt. med følgende faste journalnumre: 233 (landsbyskoler), 235 (købstadskoler), 236 (København), 237 (højskoler), 238a (seminarier), 238b (forskellige), 239 (abnormskoler) og 240 (opdragelsesanstalter / senere husholdningsskoler).

17 RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1928/235 (tilakteret 1930/235), brev om tildeling af rejseunderstøttelse 1.6.1928.

midle til et hjemligt publikum. Beretningerne giver også mulighed for at se forholdet mellem, hvad man ønskede at se, og hvad der faktisk blev set og oplevet.¹⁸

1927

<u>Fremreiser</u>					
1	Lærer B. H. Rasmussen, København	250	-		
2	- M. Lauritzen, Næstved	250	-		
3	- Olef Petersen, København	250	-		
4	Forsamlings H. Rasmussen, Næstved	250	-	1000	-
<u>Konst- og Kunstskole</u>					
1	Ole Rasmussen, Tøftlund	200	-		
2	Lærer H. Rasmussen, Næstved	175	-		
3	- H. P. Hansen, Roskilde Kerk	200	-		
4	- Peter Jepsen, Fjellingsbo	250	-		
5	- Carsten Nielsen, Tjornum	150	-		
6	Forbandsformand A. F. Ege, Skovbo	250	-	1225	-
<u>Katekese og andet</u>					
1	Skoleinspektør J. Jacobsen, Viborg	250	-		
2	- H. Rasmussen, Næstved	300	-		
3	Lærer Ole Tøft, Kellersvej	250	-		
4	- I. C. Poulsen, Søborg	300	-		
5	- H. Olsen, Hjørring	150	-		
6	- J. P. Jensen, Skovbo	250	-		
7	- Jørgen Bek, Næstved	300	-		
8	- K. C. Nielsen, Esbjerg	250	-		
9	Ole Rasmussen, Hjørring	300	-		
10	Konstner Marie Ege, Næstved	200	-		
11	Lærer C. O. Christensen, Ringsted	250	-		
12	Lærer H. O. W. W. W., København	225	-	3025	-
				5250	-

Alle bevillinger til udenlandske studieophold blev indført i ministeriets regnskabsbog over studierejser. På opslaget ses 1927-uddelingerne til bl.a. landsbylærerne. Landsbylærer nr. 4, Peter Jepsen fik 250 kr. til at studere arbejdsskolen, den frie skole og nye skoleformer i Tyskland (RA. Undervisningsministeriets Bogholderi og Kasse. Rejseunderstøttelse til lærere og lærerinder i folkeskolen 1898-1932).

18 Oplysningerne fra regnskabsbogen og bevillingssagerne er sammen med ekstrakt af rejserapporterne indtastet i en database. Den omfatter oplysninger om alle tildelte stipendier og stipendiemodtagere 1898/99-1931/32 med uddrag af alle lokaliserede bevillingssager for alle bevillingsområder (1.507 bevillinger) og ekstrakter af alle de til Skolemuseet indsendte rejseberetninger 1917-31 (212 beretninger).

Litteratur og teoretisk tilgang

Den danske uddannelseshistoriker Ellen Nørgaard har været en af de få, der har arbejdet indgående med pædagogiske studie- og uddannelsesrejser i 1920'erne og de rejserapporter, som var et resultat af besøgene, for at belyse, hvordan nyorienteringen nåede ud til lærerne, og hvordan de modtog de nye skoletanker.¹⁹ Ligeledes har Christian Ydesen i sin afhandling om test i folkeskolen gjort brug af rapporterne for at se, hvilke lande lærere hentede viden fra.²⁰ Også i udlandet har pædagogiske studierejser, verdensudstillinger og skolemøder som fora for professionel og specialiseret udveksling af viden påkaldt sig opmærksomhed i de senere år som led i udforskningen af ”det internationale argument” og transnational vidensoverførsel.²¹ Den tyske forsker Sylvia Kesper-Biermann har med udgangspunkt i de såkaldte sociale eller mentale uddannelsesrum belyst udveksling og overførsel af viden ved pædagogiske studierejser.²² Hun viser, hvordan der var en vekselvirkning mellem det internationale rum og det lokale rum, når f.eks. en skolelærer tog på rejse til en udenlandsk uddannelsesinstitution, når han bragte de indsamlede oplevelser/erkendelser hjem, eventuelt offentliggjorde dem i et regionalt fagtidsskrift og eventuelt omsatte erkendelserne i sin egen institution.²³

De to britiske forskere Kimberly Ochs og David Phillips’ har arbejdet med det teoretiske begreb ”uddannelsesmæssige lån”.²⁴ Med et uddannelsesmæssigt lån menes der, at en skoleperson, en politiker eller en embedsmand låner ideer fra et eller flere udenlandske uddannelsessystemer (”educational borrowing”) for at overføre ideerne til en hjemlig kontekst (”educational transfer”).²⁵ Ochs og Phillips opererer med fem forskellige kategorier af uddannelsesmæssige lån: 1) Imposed – pålagt af tolitært/autoritativt regime, 2) Required Under Constraint – implementeret i et besejret/besat land, 3) Negotiated under Constraint – obligatorisk via bilateral eller multilateral aftale, 4) Borrowed Purposefully – planlagt kopiering af politikker/praksisser iagttaget andetsteds, og 5) Introduced through Influence – almindelig påvirkning af uddannelsesmæssige ideer/metoder.²⁶ Den uddannelsesmæssige overførsel forløb i fire stadier: 1) Transnational tiltrækning (”cross-national attractation”), dvs. hvorfor et lands uddannelsesforhold var interessant at efterligne, 2) Beslutningstagning, dvs. hvordan det udenlandske eksempel bliver brugt i beslutningsprocessen, 3) Implementeringen og 4) Internalisation/indigenisation, dvs. hvordan bliver de adopterede politikker

---

19 Nørgaard 1977: 58-59. Jf. Gjerløff m.fl. 2014: 113.

20 Ydesen 2011: 60, note 41.

21 Dittrich 2010; Gonon 1998; Gonon 1999. Möller & Wischmeyer 2013. Landahl 2015; Lundahl 2016. Sobe & Boven 2014.

22 Kesper-Biermann 2013a. Jf. Kesper-Biermann 2013b.

23 Kesper-Biermann 2013a: 24 og 27.

24 Ochs & Phillips 2004a: 7-23. Jf. Ochs & Phillips 2004b, Ochs & Phillips 2003.

25 Ochs & Phillips 2004a: 7.

26 Ochs & Phillips 2004a: 9.

eller praksisser integreret i det eksisterende system.²⁷ I denne sammenhæng er den transnationale tiltrækning i fokus for denne undersøgelse af pædagogiske studierejser.

Rejsebevillingerne

Anden halvdel af 1800-tallet bød på talrige pædagogiske studierejser, det være sig besøg på udenlandske uddannelsesinstitutioner eller besøg på verdensudstillingerne.²⁸ Det gjorde sig også gældende i Danmark som led i påtænkte reformer: Forsøgsordningen af 1845 for latinskolerne,²⁹ seminarieformen af 1894³⁰ og lærerseminarier med et udvidet pensum 1895.³¹ Også fjernere steder som USA blev besøgt.³² Disse former for vidensudveksling hører til Ochs & Phillips' begrebsapparat om planlagt kopiering og almindelig påvirkning,³³ idet der var tale om lån, hvor man ville kopiere de politikker og praksisser, som man fandt velegnet til en hjemlig kontekst, eller hvor man blev påvirket af udenlandske ideer og metoder til forsøg derhjemme.

De årlige understøttelser til pædagogiske studie- og uddannelsesrejser til lærere og lærerinder, der blev uddelt af staten fra 1898, havde imidlertid en mere permanent karakter. Rejseunderstøttelser blev foreslået af Danmarks Lærerforening i 1897 og bragt ind som en del af forhandlingerne frem mod skoleloven af 1899,³⁴ og der blev afsat 3.000 kr. på finansloven 1898/99 til rejsepenge til folke- og højskoler.³⁵ Det oprindelige beløb og uddelingsområde blev løbende forhøjet, så det i 1920'erne udgjorde 10.000 kr. og otte områder. Bevillingen bortfaldt med finansloven for 1932/33³⁶ som led i en besparelse på ministeriets budget.³⁷

Der var ingen formkrav til, hvordan en ansøgning om rejsestipendiat skulle udformes, og de bevarede ansøgninger varierer derfor i stil og udformning. De er som oftest kortfattede, er holdt i generelle vendinger og rummer ikke detaljerede beskrivelser af den påtænkte rejse. Fælles for dem er dog, at de er holdt i en ærbødig, næsten underdanig tone over for bevillingsgiveren for at vise respekt, og at de er skrevet for at opnå støtte, dvs. hvad læreren eller lærerinden troede nok ville udløse støtte. En af ministeriets embedsmænd udarbejdede derpå en oversigt, som sammen med ansøgningerne gik til ministeriets folkeskolekonsulent N.A.

---

27 Ochs & Phillips 2004a: 9-11.

28 Gonon 2004: 134-36. Jf. Dittrich 2010.

29 Nørr 1998: 26.

30 Skovgaard-Petersen 2005: 217.

31 Larsen 2010: 214-15.

32 Prieme 1991.

33 Ochs & Phillips 2004a: 9.

34 Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1897: 92.

35 RA. KUM 2. Kt., journalsag 1897/ZZ 1606, skrivelse 20.12.1897 fra kultusminister V. Sthyrh til Folketingets Finansudvalg, trykt i Rigsdagstidende 1897-98, tillæg B: 426.

36 Rigsdagstidende 1931-32, tillæg A, sp. 347.

37 Folkeskolen 1932: 183.

Larsen og senere hans efterfølger, F.C. Kaalund-Jørgensen. Larsen skulle blandt ansøgerne udpege de kandidater, der fortjente stipendium. Ansøgninger, der ikke var indsendt ad kommandovejen, blev frasortet,³⁸ og det samme gjorde sig gældende med unge ansøgere. Derimod blev lærere med gode anbefalinger prioriteret,³⁹ især ”de ældre og meget velfortjente og saadanne, som har udpræget Interesse for et eller andet Skoleomraade.”⁴⁰ Det var således en personlig vurdering af, hvilke områder konsulent prioriterede, og hvilke lærere han følte havde gjort sig fortjent til understøttelse. Kontorchefen opstillede på baggrund af konsulentens indstilling en prioriteret liste, der blev kommenteret af departementschefen og ministeren, en liste, der kunne resultere i en anden gruppe kandidater end dem, som Larsen havde foreslået.⁴¹ Det kunne være, at ministeriets ledelse ønskede at prioritere et bestemt fagområde, eller at man gerne ville tilgodese bestemte pædagogiske retninger.⁴² Bevillingerne var således i høj grad udtryk for, hvad skolekonsulent og ministeriets ledelse prioriterede af områder og ansøgere, og i mindre grad for ansøgernes ønsker.

Ministeriet gav 321 bevillinger i løbet af undersøgelsesperiodens tretten år, jf. figur 1. Der var stor søgning til rejsestipendierne. Over 1.100 lærere og lærerinder ville gerne på udlandsrejse, og især i sidste halvdel af 1920’erne synes der at have været stor interesse herfor, hvilket må ses som en øget interesse hos lærere og lærerinde for at lære om udenlandske skoleforhold og at dygtiggøre sig i sit fag. Årligt blev der uddelt mellem 25-30 stipendier, og det betød, at kun hver tredje ansøger kunne komme ud at rejse. Et stipendium synes derfor at være blevet opfattet som en udmærkelse for indsats i skolens virke, og mange lærere fremhævede, at de havde fået stipendium.⁴³

---

38 RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1920/233, N.A. Larsen til UVM 15.5.1920. RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1929/233 (tilakteret 1930/233), N.A. Larsen til UVM 2.5.1929.

39 RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1926/235 (tilakteret 1930/235), N.A. Larsen til UVM 27.4.1926.

40 RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1925/233, N.A. Larsen til UVM 16.5.1925.

41 RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1928/235 (tilakteret 1930/235), intern notits af fuldmægtig K. Paludan-Müller 21.5.1928.

42 Se f.eks. RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1926/235 (tilakteret 1930/235), intern, udateret notits af departementschef V. Aagesen (Nina Bang ønsker seminarieførstander Georg Christensen, Haderslev, tildelt rejsepenge) eller RA. UVM 1. Dep. 1. Kt. 1931/233, intern notits af 27.4.1931 (Frederik Borgbjerg ønsker S. Stegger Nielsen, lærer i Asferg og senere amtsskolekonsulent i Randers, tildelt stipendiat).

43 Se f.eks. Larsen 1933-34: III 153, 368, 476 og 698.

Figur 1: Oversigt over rejseansøgninger og rejsebevillinger for lærere og lærerinder i folkeskolen 1919/20-1931/32

Bevillings- år	Antal ansøgere	Antal bevillinger	Heraf København	Heraf købstæderne	Heraf landsbyerne
1919/20	80	32	3	14	15
1920/21	61	32	1	21	10
1921/22	66	32	4	17	11
1922/23	60	37	3	25	9
1923/24	36	19	1	12	6
1924/25	79	22	3	11	8
1925/26	128	24	2	12	10
1926/27	114	34	3	17	14
1927/28	99	20	2	12	6
1928/29	128	18	2	9	7
1929/30	43	16	2	8	6
1930/31	127	18	1	10	7
1931/32	85	18	1	9	8
I alt	1106	321	28	178	119

Rejsemål

Som Ochs & Phillips har bemærket, var der lande, som havde større transnational tiltrækning ("cross-national attraction"), når studiebesøg skulle planlægges, og når ansøgere skulle udvælges, og Kesper-Biermann taler om, at der eksisterede et hierarki, hvor visse stater blev opfattet som retningsgivende og andre som tilbagestående.⁴⁴ Det synes også have været tilfældet for danske lærere og lærerinder og for ministeriets embedsmænd. I ansøgningerne angav lærere og lærerinder det eller de lande, som de ville besøge. Nogle lærere og lærerinder ville besøge et bestemt land, eksempelvis Norge, mens andre ville foretage en rundrejse, hvor to eller flere lande blev besøgt, f.eks. Tyskland-Østrig-Schweitz. Derfor er antallet af påtænkte rejsemål højere end antallet af tildelte stipendier.

Det land, som indgik i de fleste bevilgede studierejser, var *Tyskland*, efterfulgt af Sverige og Storbritannien. Denne fordeling af 'interessante' lande fremgår også hos de ansøgere, der ikke fik bevilget rejsepenge, hvor Norden, Tyskland og Stor-

⁴⁴ Kesper-Biermann 2013a: 29-30.

britannien var blandt de foretrukne rejsemål.⁴⁵ Ser man på, hvorfor Tyskland havde en større tiltrækning end andre lande, var der flere faktorer, som gjorde sig gældende. Den store nabo i syd havde gennem århundreder påvirket udviklingen på kirke- og undervisningsområdet; i 1920'erne påkaldte de tyske skoleforsøg megen udenlandsk opmærksomhed.⁴⁶ Desuden var tysk et af hovedsprogene i mellem- og realskolen og i mange byskoler. Endelig var det nemt at komme til de store tyske byer med jernbane. Også for *Sveriges* vedkommende havde flere faktorer betydning. Den svenske indflydelse på folkeskolen var begrænset, men der var et sprogligt og kulturelt fællesskab de to lande imellem, og skolevæsenene lignede hinanden.⁴⁷ Tillige muliggjorde det svenske jernbanenet besøg i de større byer; mange valgte netop byer, der lå langs de gennemgående jernbaneruter. Det *britiske* skolevæsen havde en væsensforskellig opbygning og historie i forhold til det danske. Det synes derfor at have været sproget, der var tiltrækningskraften, idet også engelsk var et af mellem- og realskolens hovedsprog.⁴⁸ Også andre vest-europæiske lande tiltrak sig opmærksomhed, f.eks. Frankrig og Schweiz. Derimod var der begrænset rejselyst, når det kom til de nyoprettede lande i Central- og Østeuropa, som havde en anden skolestruktur, og hvor der kunne være sprogbarrierer.

Formål med rejserne

Af ministeriets uddrag af ansøgningerne fremgår det, hvad modtagerne af de tildelte stipendiater ønskede at besøge eller at "låne". Blandt de bevilgede rejser falder den ene del af rejseformålene ind under kategorien *planlagt og/eller formålsbestemt lån* ("borrowed purposefully"), hvor man besøgte lande og institutioner for at kopiere/omsætte udenlandske skolepolitikker eller -praksisser i en hjemlig kontekst.⁴⁹ Det drejer sig om cirka en tredjedel af bevillingerne, hvor der blev anført et konkret formål, f.eks. at besøge en britisk tunghøreskole, en svensk ungdomsskole eller se de nye tyske skoletanker. Mange ønskede at besøge ungdomsskoler, idet den danske ungdomsskole var genstand for drøftelser, om den skulle være obligatorisk.⁵⁰ Her var Sverige oplagt at besøge, fordi landet i 1918 havde indført to års obligatorisk fortsættelsesskole som grundlag for den praktiske ungdomsskole.⁵¹ Andre ønskede at se, hvordan undervisningen i et bestemt fag formede sig, eksempelvis i tegning, eller den fysiske indretning af skoler og deres omgivelser.

---

45 Nørgaard 1977: 58.

46 Om 1920'ernes Tyskland og skolereformer se Geissler 2013: 449-454.

47 En kort introduktion til den svenske folkeskole omkring 1920 findes i Larsson & Westberg 2011: 109-14 (med litteraturhenvisninger s. 119).

48 Om det britiske skolevæsen i 1920'erne se Simon 1974.

49 Ochs & Phillips 2004a: 9.

50 Ehlers 1983: 31-36. Ehlers 2000: 195-204.

51 Lindell 1992: 191-209. Broberg 2014: 22-34.

Til
Rejsebureauing
Undervisningsministeriet.

Indledning af, at Ministeriet har kildelt mig
en Underrettelser til en Rejse i Sverige for at se
paa Førtættelseskolle og som Følge af Minis-
teriets Forlangende: at fra en Beretning, som den-
ne Rejse Forløb, skal jeg hermed meddele:

Rejsen fandt Sted fra 4-16 Septbr. og jeg besøgte
de nævnte Undervisninger i Førtættelseskolle og
i følgende Byer: Malmö, Västerås, Jönköping, Stockholm
og Gäddede. Overet fik jeg ved indgaaende Samtaler
med de respektive Ledere af disse Skoler og ved Over-
sættelse af Undervisningen i de forskellige Fag et
virkeligt Indtryk af, hvorledes man i Sverige efter
haanden har overvundet Førtættelseskolle og snart har
færdt indført - i det mindste i de større Byer - en
god, praktisk Ungdomsskole, der ikke mere støttes
paa særlige Vædskegheder. Jeg skal dog tillade mig
at bemærke, at man i de store Byer gjordt galdende,
at man, hvis Førtættelseskolle kunde blive indvidet til
at blive ettearing, kunne dette for at være faldt
Værdi for Førtættelsesundervisning.

Respektfuld

J. Baurup Hansen, Leder.

Leder af Førtættelseskolle

Horsens, d. 20 Septbr. 1926.

U. M. I. Dep. 2 25/26.

25/9. 26.

Den svenske fortsættelses- eller ungdomsskole påkaldte sig opmærksomhed i Danmark. Det var derfor, at J. Baurup Hansen, leder af Horsens Kommunes efterskole, besøgte flere svenske fortsættelsskoler i 1926. Han mente, at man i Sverige havde fået - i hvert fald i de store byer - en god, praktisk ungdomsskole (RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetning 1925-28, rapport af 20.9.1926 fra J. Baurup Hansen).

Kun ti stipendiemodtagere skrev direkte i deres ansøgning, at de ønskede at stifte bekendtskab med reformpædagogik og andre nyere skoletanker. Der kan have været flere lærere og lærerinder, der ville lære om tidens nye skoletanker, men hvor deres ansøgninger ”kun” anførte, at de ville studere eksempelvis tyske forhold. Ministeriet kan også have fravalgt ansøgninger med reformpædagogiske formål. Da de sønderjyske amtsskolekonsulenter i 1927 ville til London for at studere moderne skoleideer, skrev N.A. Larsen: ”Der skrives saa meget om de saakaldte nyere Skoletanker, at enhver, der vil, kan gøre sig bekendt dermed. Dr Næsgaard skal ogsaa nok holde os à jour med, hvad der kommer frem i denne Henseende.”⁵² Han hentydede til psykoanalytikeren Sigurd Næsgaard, der var en stor tilhænger af de frie skoletanker og frie skoler og skrev herom i *Vor Ungdom*.⁵³ Syv af de ti modtagere havde moderne tyske skoletanker som emne for deres rejse, f.eks. P.D. Jepsen fra Fjelstrup ved Haderslev, der drog af sted for at studere arbejdsskolen, den frie skole og nye skolereformer i Tyskland. To modtagere ønskede at studere italienske Maria Montessoris pædagogik,⁵⁴ bl.a. Anne Marie Ventegodt (1930), børnehaven ved Skolen på la Cours Vej, der byggede på montessoriske principper. En enkelt ville besøge den belgiske psykolog Ovide Decroly's skole i Bruxelles, hvor man lagde en psykologisk forståelse af barnets udvikling til grund for pædagogikken.

Rejseformålene i de øvrige to tredjedele af bevillingerne kan karakteriseres som *almindelig påvirkning af uddannelsesmæssige ideer/metoder* (”introduced through influence”), hvor læreren eller lærerinden ville på en almindelig rejse. Her var kultur, sprog og undervisning i centrum, dvs. hvor man hjembragte indtryk af det pågældende lands kulturelle og undervisningsmæssige forhold, eller hvor man fordybede sig i sproget, som kunne anvendes i undervisningen. Der var ikke nødvendigvis et ønske om at påvirke eller ændre den hjemlige undervisning i en bestemt retning. Som Hakon Olsen, lærer i Hjørring, skrev i sin rejseberetning: ”Jeg var ikke rejst for ud for at importere Systemer eller Metoder, men mere for at faa et personligt Indblik i vort Nabolands Skole og maaske faa frugtbare Impulser til mit Arbejde.”⁵⁵

Inden for denne kategori falder især de mange stipendiemodtagere, som ville på sprogkursus. Flere tyske og britiske universiteter havde feriekurser målrettet udlændinge. Her fik deltagerne sprogundervisning, indblik i landets kultur og historie samt udflugter til kendte steder. Feriekurserne var en mulighed for en lærer for at få opfrisket den sprogundervisning, han havde fået under uddannelsen, at bruge sproget i en dagligdag og at opleve landets kultur. Ministe-

---

52 RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1927/235 (tilakteret 1930/235), N.A. Larsen til UVM 29.4.1927.

53 Nørgaard 1977: 54.

54 Om den danske børnehavepædagogik og Montessori i mellemkrigstiden se Kristensen & Bayer 2015: I 146-65 og II 79-118.

55 RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetninger 1925-1928, rejseberetning af 2.9.1927 fra H. Olsen.

riets skolekonsulent, N.A. Larsen, gav ikke meget for disse feriekurser. Ved udelingen i 1921 skrev han, at årets ansøgere atter var personer, der ”ønsker at rejse for at berige sig med Indtryk og fremme deres personlige Udvikling eller studere Folkeliv eller drive Sprogstudier; det hele betyder ingen Ting andet end en Lystrejse (...) en alm. Ferierejse med lidt Tilsætning af Skole- eller Kursusbesøg (...).”⁵⁶ Larsen kan have ret i, at rejserne ikke var mere omfattende studierejser, hvor man metodisk undersøgte et lands skolevæsen for at hente fornyelse eller løsninger på et hjemligt problem. Til gengæld fik læreren indtryk med hjem, der kunne anvendes i undervisningen, når der skulle berettes om engelsk historie eller fransk kultur. Som L. Schmidt, Nordby Fanø, skrev i 1923: Det var ikke blot nødvendigt for en sproglærer at kende sproget, men skulle også kende ”Realia”, hvilket man ikke fik, hvis man ikke havde været i det pågældende land.⁵⁷ Måske var det derfor, at ministeriet år efter år uddelte bevillinger til disse rejser, selv om de ikke gav impulser til nye pædagogiske tiltag eller reformer, men fordi de opkvalificerede lærere og lærerinder. Eller ønskede man i ministeriet ikke netop ikke store ændringer i skolens indhold?

Stipendiemodtagernes syn på udenlandske forhold

Ansøgningerne var et udtryk for, hvad stipendiemodtageren havde planlagt at ville se. De indsendte rejseberetninger vidner derimod om de indtryk og erfaringer, som ansøgeren fik og gjorde sig, eller som de valgte at indberette. Beretningerne er derfor både et modstykke til ansøgningernes intentioner og en kilde til, hvordan stipendiemodtagerne så på udenlandske skoleforhold. I det følgende samler interessen sig om perception og interpretation af udenlandske praksiser, dvs. hvordan aktører forstår og oversætter et uddannelsesmæssigt fænomen til en hjemlig kontekst ud fra ens egen sociale, uddannelsesmæssige og politiske baggrund.⁵⁸ For studierejserne betyder det fokus på de forhold i rapporterne, som lærere og lærerinder lagde mærke til, hvordan de forstod dem, og hvorledes de oversatte dem til danske forhold.

Der er bevaret 151 rapporter fra lærere og lærerinder i undersøgelsesperioden. Der var ingen formelle krav til rejserapporternes udfærdigelse. De varierer ligesom ansøgningerne i omfang og udførlighed; nogle består af et lille håndskrevet brev, andre af flere maskinskrivne sider med bilag, men de fleste er på 1-3 sider. Man kan derfor ikke tale om, at beretningerne udgør en særlig genre. Rapporterne udtrykker først tak over for ministeriet og giver dernæst udtryk for, at oplevelserne/kurset ville blive til gavn for undervisningen, altså at rejsen havde været en succes. Der er dog også de lærere og lærerinder, der skrev, at de faktisk ikke fik set det, som bevillingen var givet til. Flertallet rejste i sommerferien, og det betød,

---

56 RA. UVM 1. Dep. 1. Kt. journalsag 1921/235, N.A. Larsen til UVM 12.5.1921.

57 RA. Dansk Skolemuseum. Rejserapporter 1916-25, rapport af 26.8.1923 fra L. Schmidt.

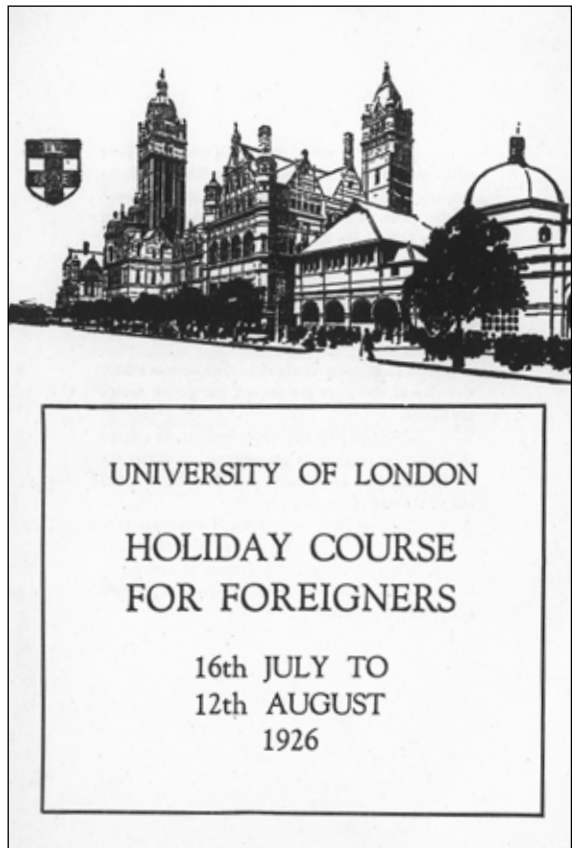
58 Ochs & Phillips 2004: 16-17.

at der ofte også var skoleferie på det besøgte sted, og at de ikke kunne se, hvordan eksempelvis undervisning i en skole foregik.⁵⁹

Mange af modtagerne foretog en almenkulturel rejse, og deres beretninger formidler derfor indtryk fra udenlandske kultur- og naturforhold eller fra deltagelse i et feriekursus, dog uden nærmere vurdering af det besøgte/oplevede. P.H. Engberg fra Mulernes Legatskole i Odense var i 1922 på studierejse til Storbritannien, hvor han havde set seværdigheder og deltaget i et kursus i engelsk sprog og fonetik ved universitetet i Oxford. Tilsvarende kom Martin Jespersen, Gørding Skole ved Ribe, samme år på tyskkursus ved Jena Universitet. Deres beretning fylder hver en side.⁶⁰

Mange lærere og lærerinder anvendte deres stipendium til sprogkurser i sommerferien.

London Universitet arrangerede "Holiday Course for Foreigners", der bestod af fonetiske kurser, historiske forelæsninger, udflugter til bl.a. Cambridge og socialt samvær (RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetninger 1925-28, rejseberetning af 19.8.1926 fra Sophus Boas).

59 Se f.eks. RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetninger 1916-25 og 1925-28, rapport af 28.8.1924 fra Arnold Hansen, af 19.1.1926 fra Hans Jørgen Hansen og af 11.9.1927 fra H.P. Danielsen.

60 RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetninger 1916-25, rapport af 27.10.1922 fra P.H. Engberg og af 23.9.1922 fra M. Jespersen.

Flere lærere og lærerinder besøgte arbejdsskoler og frie skoler i Tyskland, hvor de vurderede reformpædagogikken ud fra den skoledagligdag, som de kom fra, dvs. et skolevæsen med klasseundervisning og med vægt på disciplin og på faglige resultater. Nogle lærere virkede i København, fik impulser udefra og var en del af det reformpædagogiske miljø; andre havde deres virke i en landsbyskole, hvor skoledagligdagen ikke havde undergået store forandringer gennem mange årtier. Lærere som S. Degerbøl og J.P. Løber, begge København, omtalte i 1925 den tyske frie skole i positive vendinger og mente, at den ville være et fremskridt for dansk skolevæsen. Især lagde de vægt på det gode forhold mellem lærerne indbyrdes og mellem lærere og elever, ligesom de vægtede højt den medbestemmelse, der var givet eleverne, og som medførte større lyst for og interesse i undervisningen.⁶¹

Rejserapporter kunne derved blive et partsindlæg i den aktuelle debat om nye undervisningsformer og reformpædagogik. Det gjorde sig også gældende med rapporten fra O.C. Egerod fra Vanløse Skole, der havde frie klasser. Han besøgte britiske frie skoler i 1926. Til ministeriet skrev han, at hovedindtrykket var, at der var tale om et gammelt og prøvet system, der ikke alene passede på børn, men også til forældre og skolemyndigheder, og at reformer faktisk kunne gennemføres i en offentlig skole. De britiske eksempler burde derfor bringes ind i den danske diskussion, så nye skoletanker blev mødt med mindre forhåndskritik, og så man neutralt og velvilligt afventede resultaterne, inden man kritiserede. På samme måde fremhævede Steffen Simonsen fra det reformvenlige miljø i Haderslev positivt de britiske skoler, der fulgte Daltonplanen, og anvendte rapporten til at kritisere arbejdsformen i den danske skole, fordi børnene ikke kunne bruge noget af det, der var lært ved overhøring eller klasseundervisning.⁶²

Derimod opfattede P.R. Skouby, Kalundborg, en forsøgsskole i Hamburg som en af ”mest yderliggaaende”, fordi den ikke havde undervisnings- eller timeplaner. Også fravalget af klasseundervisning til fordel for gruppearbejde eller selvvirksomhed kunne virke fremmed for en dansk lærer, der var vant til undervisningsplaner og skemalægning, ligesom vægtningen af karakterdannelse frem for færdigheder overraskede. Der var dog også forståelse for, at de nye tanker skulle ses på baggrund af den ”gamle” tyske skole med stram disciplin og stærk klasseundervisning.⁶³ For andre lærere og lærerinder betød de nye tanker derimod fravalget af den disciplin, som de anså som en forudsætning for indlæring. De så ikke gruppearbejde eller børnenes selvvirksomhed, de så derimod undervisning uden faste rammer og mål, hvor ansvaret blev overladt til børnene, og hvor det boglige blev nedprioriteret. For dem havde de nye skoletanker et ”yderliggaaende moderne Præg”, hvorimod skoleledelse i ”god, patriarkalsk Aand” blev fremhæ-

---

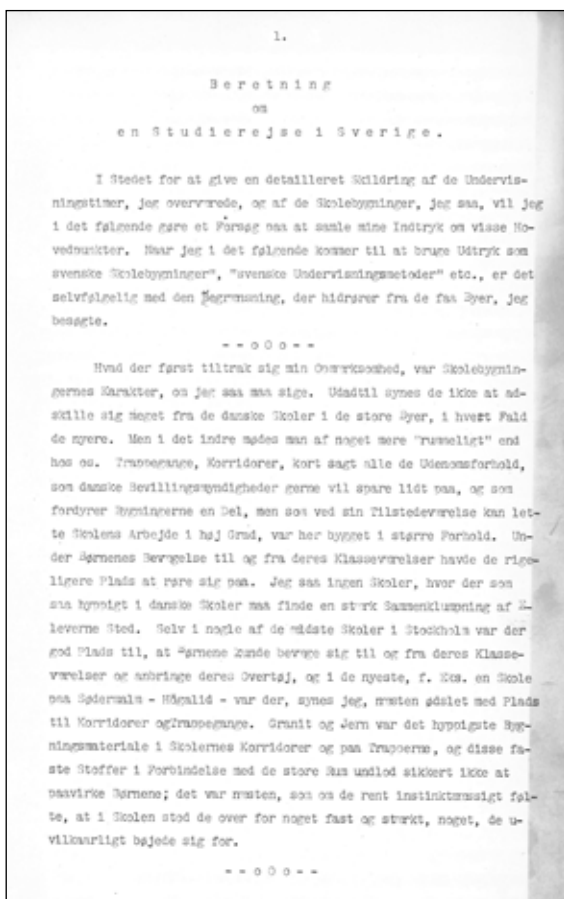
61 RA. Dansk Skolemuseum. Rejserapporter 1916-25 og 1925-1928, rapport af 3.9.1925 fra S. Degerbøl og af 14.1.1925 fra J.P. Løber.

62 RA. Dansk Skolemuseum. Rejserapporter 1925-1928, rapport af 17.9.1926 fra O.C. Egerod og af 25.5.1925 fra S. Simonsen (jf. Nørgaard 1977: 135-36).

63 RA. Dansk Skolemuseum. Rejserapporter 1925-1928, rapport af 27.4.1925 fra P.R. Skouby.

vet som et gode.⁶⁴ Også i rejserapporter fra andre lande blev disciplin og orden positivt fremhævet. Da C.T.F. Michélsen i 1928 besøgte svenske skoler, noterede han, at der herskede god disciplin, som havde sin rod i den gensidige forståelse og tillid mellem lærer og elev.⁶⁵ For denne gruppe af lærere og lærerinder blev de nye skoleformer og alternative undervisningsformer ikke betragtet som et frem-skrift, måske mere som et tilbageskridt og som noget, der ikke burde vinde ind-pas i den danske skole.

Stipendiemodtagerne havde pligt til at indsende en rapport efter besøget. Det gjorde også P.V. Skjerk, Hjørring, efter sit besøg i Sverige. I sin rapport, hvis første side er gengivet her, skrev han, at der var god disciplin og orden i den svenske skole. Der kunne dog være udfordringer: "En Overlærer i Göteborg udtalte til mig, at man havde lidt større Vanskelighed med Pigerne end med Drengene der, og han mente, at Skylden hertil maatte søges hos 'Jaszmusikken'" (RA. Dansk Skolemuseum. Rejseberetninger 1925-28, rapport af 8.11.1926 fra P.V. Skjerk).

64 RA. Dansk Skolemuseum. Rejserapporter 1925-28, rapport af 15.9.1926 fra M.S. Møller, af 5.9.1926 fra J.P. Christensen, af 16.10.1926 fra V. Smith, af 15.12.1928 fra J. Damsgaard og af 29.3.1925 fra E.M. Hansen. Citaterne stammer fra Hansens rapport.

65 RA. Dansk Skolemuseum. Rejserapporter 1916-25 og 1925-28, rapport af 16.8.1923 fra P.C. Poulsen og af 8.11.1926 fra P.V. Skjerk. RA. UVM 1. Dep. 1. Kt., journalsag 1928/233 (tilakkeret 1930/233), rapport af 5.3.1929 fra C.T.F. Michélsen.

For Alfred Torp fra Tønder gjorde studierejsen det muligt at vurdere de dansk-tyske forhold i Sønderjylland, og hvordan man med ”lån” fra udlandet kunne håndtere disse.⁶⁶ I sommeren 1925 var han på studietur til Estland og Letland, der havde bl.a. russiske, jødiske og tyske minoriteter. I sin rapport, der også blev sendt til ministeren, skrev han, at mindretallet i Letland havde fået tildelt et vist selvstyre på skoleområdet og statsstøtte, men skolernes forretningsprog skulle være lettisk, hvilket blev opfattet som indgreb i deres selvstyre. I Estland var reelt kun tyskerne, der gjorde brug af skoleselvstyre, fordi russerne ikke havde den store åndelige kraft og modenhed, som det krævede. Torp mente, at den danske mindretalsordning var mere fremmelig, fordi man herhjemme havde lettere adgang til oprettelse af mindretalsafdelinger og større frihed i forretningsproget. På den anden side havde mindretallet i Letland og Estland større kulturelt selvstyre, især med deres egne skolekommissioner, hvilket han anså for en fordel, fordi det skabte et godt forhold mellem flertal og mindretal. Han mente, at spørgsmålet om eksamensret for tyske skoler i Sønderjylland ville blive rejst snart, fordi de tyske mindretal i Baltikum stod i forbindelse med Johannes Schmidt, folketingsmedlem for det tyske mindretal.⁶⁷ Torps rapport blev derved et indlæg i en hjemlig debat, hvor det tyske mindretal i Sønderjylland krævede særskilt skoleforvaltning, deres egne skolekommissioner og eksamensret, og hvor netop erfaringer fra udlandet kunne inddrages, når politikere og embedsmænd skulle beslutte rammerne for mindretallets skolevæsen.⁶⁸

Konklusion

Formålet med denne artikel har været at undersøge, hvorledes 1920'ernes pædagogiske nyorientering nåede ud til folkeskolens lærere og lærerinder. Med udgangspunkt i bevillingssager og rejserapporter har artiklen analyseret danske læreres studie- og uddannelsesrejser 1919-32. Det er sket ved at se, hvem der af Undervisningsministeriet blev sendt på studie- og uddannelsesrejse, hvilke lande der af ansøgere og ministerium blev opfattet som progressive eller interessante at besøge, og hvilken ny viden man ønskede at hjembringe. Endvidere har artiklen belyst de indtryk, som de udsendte lærere og lærerinder fandt vigtigt at formidle i deres rejseberetninger. Det teoretiske grundlag har været to britiske forskeres teoriapparat om ”uddannelsesmæssige lån”, dvs. hvordan en person låner ideer fra et eller flere udenlandske uddannelsessystemer.

I perioden 1919/20-1931/32 gav ministeriet 321 rejsebevillinger til lærere og lærerinder i folkeskolen. Langt de fleste besøg gik til Tyskland, efterfulgt af Sverige og Storbritannien, som var de tre lande, som havde størst transnational tiltrækning hos ansøgere og ministeriet, når ansøgere til bevillinger skulle findes. En mindre del af rejserne havde til formål at besøge lande og institutioner for at

---

66 Om Torp se Nørr 2003: 322-25.

67 RA. Dansk Skolemuseum. Rejserapporter 1925-1928, rapport af 16.8.1925 fra A. Torp.

68 Nørr 2003: 267-78, 322.

kopiere/omsætte udenlandske skolepolitikker eller -praksisser i en hjemlig kontekst, det være sig tyske arbejdsskoler eller svenske ungdomsskoler. For langt hovedparten af bevillingerne var der derimod tale om en almindelig rejse med kultur, sprog og undervisning i centrum, bl.a. feriekurser. Indtryk og oplevelser fra besøgene findes i rejseberetningerne, som fortæller, hvad lærere og lærerinder lagde vægt på at rapportere hjem, og hvordan lærere og lærerinder forstod de udenlandske praksisser.

Den tyske pædagog Peter Petersen blev besøgt af mange danske lærere og pædagoger for at se, hvordan hans reformpædagogiske Jenaplan fungerede. På billedet ses gruppearbejde i en skole ordnet efter Jenaplanen 1927 (Foto: Peter Petersen: "Schulleben und Unterricht einer freien allgemeinen Volksschule nach den Grundsätzen neuer Erziehung", 1933).

Selvom det kun var en megen lille del af landets lærere og lærerinder, der tog af sted, fik rejserne betydning for skolens dagligdag og udvikling. I en tid før ferielov og billige udlandsrejser kunne turen for de lærere og lærerinder, der kom på en almindelig rejse/uddannelsesrejse, give nye impulser til undervisningen, når der skulle undervises i sprog eller fortælles om Europas historie. Læreren kunne fortælle, at han havde besøgt Tower of London eller boet i en lille sydtysk by. På samme måde var studierejserne værdifulde for de lærere og lærerinder, der besøgte skoler og institutioner for at blive inspireret og få ny viden. De fik indblik i pædagogiske strømninger og debatter og fik skabt kontakter på tværs af landegrænser, som kunne anvendes i hjemlige drøftelser om, hvordan man skabte den gode folkeskole.

Summary

During the period 1919-32, the Danish Ministry of Education awarded 321 scholarships to Danish male and female teachers, enabling them to go on educational study trips. The author analyzes the journeys in order to examine the case of educational borrowing in Denmark in the 1920s and early 1930s. The source material is the Ministry's file cases on educational study trips, and a review of 151 reports, submitted by the teachers to the Ministry after returning to Denmark. What was the reason for Danish teachers seeking inspiration and new knowledge abroad? Which countries were perceived as progressive by the Ministry and the teachers? What kind of impressions did Danish teachers notice in their reports?

Christian Larsen (f. 1974), cand.mag. fra Københavns Universitet 2000, ph.d. fra Aarhus Universitet 2009 og seniorforsker i Rigsarkivet. Forsker i dansk uddannelseshistorie ca. 1780-1920. Har redigeret Realskolen gennem 200 år – kundskaber og erhvervsforberedelse 1-2 (2010) og s.m. Pernille Sonne og Erik Nørr skrevet bind 2 til fembindsværket Dansk Skolehistorie – hverdag, visioner og vilkår om perioden 1780-1850 (2013).

Kilde- og litteraturliste

Utrykt materiale i Rigsarkivet

Kultusministeriet (KUM), 2. Kontor (2. Kt.)

Journalsag 1897/ZZ1606

Undervisningsministeriet (UVM), 1. Departements 1. Kontor (1. Dep. 1. Kt.)

Journaler 1916-32

Journalsager 1916-32

Undervisningsministeriets Bogholderi og Kasse

Rejseunderstøttelse til lærere og lærerinder i folkeskolen 1898-1932

Dansk Skolemuseum

Rejseberetninger 1916-33

Trykt materiale

- Bendixen, Carsten (2006), *Psykologiske teorier om intelligens og folkeskolens elevdifferentiering. En analyse af transformationen af psykologiske teorier om intelligens som baggrund for skole-psykologiske og pædagogiske afgørelser vedrørende elevdifferentiering i det 20. århundredes folkeskole. En Ph.d.-afhandling fra Forskerskolen i Livslang Læring*. Roskilde: Roskilde Universitetscenter.
- Broberg, Åsa (2014), *Utbildning på gränsen mellan skola och arbete. Pedagogisk förändring i svensk yrkesutbildning 1918-1971*. Stockholm: Stockholms universitetsbibliotek.
- *Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1897*. Kbh.: N.C. Roms Bog- og Stenrykkeri.
- Dittrich, Klaus (2010), *Experts Going Transnational: Education at World Exhibitions during the Second Half of the Nineteenth Century. PhD thesis*. Portsmouth: University of Portsmouth.

- Ehlers, Søren (1983), Ungdomsskolens oprindelse. I: Årbog for dansk skolehistorie, s. 7-44.
- Ehlers, Søren (2000), *Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925*. Kbh.: Alinea.
- *Folkeskolen 1932*. Kbh.: Danmarks Lærereforening.
- Geissler, Gert (2013), *Schulgeschichte in Deutschland. Von den Anfängen bis in die Gegenwart*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Gjerløff, Anne Katrine & Jacobsen, Anette Faye (2014), *Da skolen blev sat i system. 1850-1920*. Bind 3 af Dansk Skolehistorie. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Gjerløff, Anne Katrine m.fl. (2014), *Da skolen blev sin egen. 1920-1970*. Bind 4 af Dansk Skolehistorie. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Gonon, Philip (1998), *Das internationale Argument in der Bildungsreform. Die Rolle internationaler Bezüge in den bildungspolitischen Debatten zur schweizerischen Berufsbildung und zur englischen Reform der Sekundarstufe II*. Bern: Peter Lang.
- Gonon, Philip (1999), Les Expositions universielles, stimulant des réformes scolaires au 19e siècle. I: R. Hofstetter, C. Magnin, L. Criblez & C. Jenzer (red.), *Une Ecole pour la Démocratie. Naissance et développement de l'école primaire publique en Suisse au 19e siècle*. Bern: Peter Lang, s. 301-22.
- Gonon, Philip (2004), Travel and Reform: impulses towards internationalisation in the nineteenth-century discourse on education. I: D. Phillips & Kimberly Ochs (red), *Educational Policy Borrowing: historical perspectives*. Oxford: Symposium Books, s. 125-43.
- Hamre, Bjørn (2012), *Potentialitet og optimering i skolen. Problemforståelser og forskellssætninger af elever - en nutidshistorisk analyse. Ph.d.-afhandling*. Kbh.: Aarhus Universitet, Institut for Uddannelse og Pædagogik.
- Kesper-Biermann, Sylvia (2013a), Kommunikation, Austausch, Transfer. Bildungsräume im 19. Jahrhundert. I: E. Möller & J. Wischmeyer (red.) (2013), *Transnationale Bildumsräume. Wissens-transfer im Schnittfeld von Kultur, Politik und Religion*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 21-41.
- Kesper-Biermann, Sylvia (2013b), Die Netzwerke der „Schulmänner“. Pädagogische Reisen im Deutschland des 19. Jahrhunderts. I: H.U. Grunder, A. Hoffmann-Ocon & P. Merz (red.), *Netzwerke in der Bildungsgeschichte*, Bad Heilbrunn: Klinkhardt, s. 214-21.
- Korsgaard, Ove; Kristensen, Jens Erik; Siggaard Jensen, Hans (2017), *Pædagogikkens idéhistorie*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kristensen, Jens Erik & Bayer, Søs (red.) (2015), *Pædagogprofessionens historie og aktualitet*. Kbh.: U Press.
- Landahl, Joakim (2015), Det nordiska skolmötet som utbildningspolitisk arena (1870-1970). Ett rumsligt perspektiv på den moderna pedagogikens historia. I: *Utbildning & demokrati*, 24:3, s. 7-23.
- Larsen, Christian (2010), En realskolelæreruddannelse? – uddannelsesmuligheder for realskolens lærere. I: C. Larsen (red.), *Realskolen gennem 200 år – kundskaber og erhvervsforberedelse*. Kbh.: Danmarks Privatskoleforening, bd. 2, s. 211-28.
- Larsen, Joakim (1914), *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse, aktmæssig fremstillet*. Kbh.: Schultz.
- Larsen, N.A. (1933-34), *Dansk Skole-Stat*. Kbh.: Arthur Jensens Forlag.
- Larsson, Esbjörn & Westberg, Johannes (red.) (2011), *Utbildningshistoria – en introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindell, Ingrid (1992), *Disciplinering och yrkesutbildning. Reformarbetet bakom 1918 års praktiska ungdomsskolereform*. Vol. 172 af Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Uppsala: Föreningen för svensk undervistoria.
- Lundahl, Christian (2016), Swedish Education Exhibitions and Aesthetic Governing at World's Fairs in the Late Nineteenth Century. I: *Nordic Journal of Educational History*, 3:2, s. 3-30.
- Möller, Esther & Wischmeyer, Johannes (red.) (2013), *Transnationale Bildumsräume. Wissens-transfer im Schnittfeld von Kultur, Politik und Religion*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Näf, Martin (2006), *Paul und Edith Geheeb-Cassirer. Gründer der Odenwaldschule und der Ecole d'Humanité. Deutsche, internationale und schweizerische Reformpädagogik 1910-1961*. Weinheim: Beltz.
- Nørgaard, Ellen (1977), *Lille barn, hvis er du? En skolehistorisk undersøgelse over reformbestræbelser inden for den danske folkeskole i mellemkrigstiden*. Kbh.: Gyldendal.

- Nørr, Erik (1998), Første hovedafsnit: 1848-1888. I: H. Haue, E. Nørr & V. Skovgaard-Petersen, *Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998*. Kbh.: Undervisningsministeriet, s. 19-175.
- Nørr, Erik (2003), *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Ochs, Kimberly & Phillips, David (2003), Processes of Policy Borrowing in Education: Some Explanatory and Analytical Devices. I: *Comparative Education*, 39:4, s. 451-61.
- Ochs, Kimberly & Phillips, David (2004a), Processes of Educational Borrowing in Historical Context. I: D. Phillips & Kimberly Ochs (red), *Educational Policy Borrowing: historical perspectives*. Oxford: Symposium Books, s. 7-23.
- Ochs, Kimberly & Phillips, David (2004b), Researching Policy Borrowing: Some Methodological Challenges in Comparative Education. I: *British Educational Research Journal*, 30:6, s. 773-84.
- Prieme, Hans (1991), "De kom, så og lærte". Fire danske pædagoger på besøg i USA før 1900. I: *Uddannelseshistorie*, s. 221-34.
- *Rigsdagstidende 1897-98*, tillæg B. Kbh.: J.H. Schultz.
- *Rigsdagstidende 1931-32*, tillæg A. Kbh. J.H. Schultz.
- Simon, Brian (1974), *The Politics of Educational Reform, 1920-1940*. London: Lawrence and Wishart.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (2005), De blev lærere – læreruddannelsen mellem 1860 og 1945. I: E. Nørr & V. Skovgaard-Petersen (red.), - *for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 179-312.
- Sobe, N.W. & Boven, D.T. (2014), Nineteenth-Century World's Fairs as Accountability Systems: Scopic Systems, Audit Practices and Educational Data. I: *Education Policy Analysis Archives*, 22:118, s. 1-14.
- Ydesen, Christian (2011), *The Rise of High-Stakes Educational Testing in Denmark (1920-1970)*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Ydesen, Christian (2012), The international space of the Danish testing community in the interwar years. I: *Paedagogica Historica*, 48:4, s. 589-99.
- Øland, Trine (2010), A State Ethnography of Progressivism: Danish School Pedagogues and their Efforts to Emancipate the Powers of the Child, the People and the Culture 1929-1960. I: *Praktiske Grunde. Nordisk tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab*, 2010, 1-2, s. 57-89.